

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

- Uitgave:* Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl
- Redactie:* Bert van der Lingen
- English summaries:* Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
- Lay-out:* Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
- Druk:* DPN Weurt
- Voorzijde omslag:* Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
- Achterzijde omslag:* Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeus Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

Bodemvondsten van pijpen uit Mali

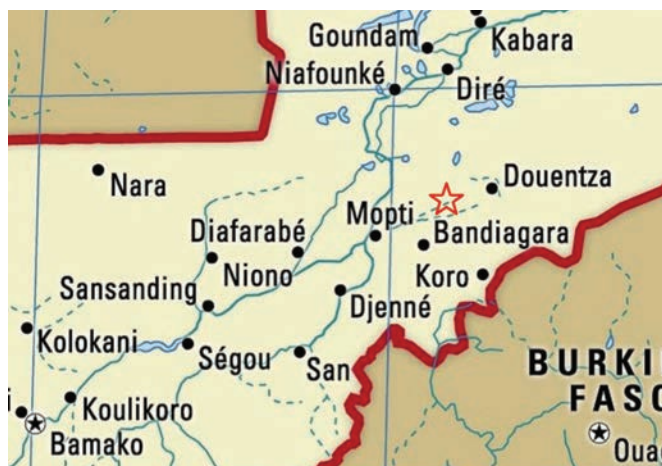
Piet Smiesing

In artikelen in ons blad zien we een stijgende belangstelling van verzamelaars en onderzoekers voor pijpen uit Afrika. Bodemvondsten uit dit werelddeel komen zelden in verzamelingen en blijven daarom veelal onbesproken. Dit deed me besluiten om in mijn verzameling enige Afrikaanse pijpfragmenten, die al jarenlang in een laasje lagen te verstoffen, eens onder de loop te nemen. Het volgend relaas is daar het resultaat van.

Tellem

In de zomer van 1975 was er in het Instituut voor Antropobiologie van de Rijksuniversiteit te Utrecht een tentoonstelling over 10 jaar onderzoek over de Tellem in het gebied Sanga, dat ten oosten van de stad Mopti (afb. 1) gelegen is in de Republiek Mali, een kleine 100 kilometer van de grens met Burkina Faso.¹

Op deze tentoonstelling werden voorwerpen getoond, die werden verzameld uit grotten die toebehoorden aan een oud volk: de Tellem. Dit volk bouwde, vele eeuwen geleden, stenen gebouwtjes in grotten in een rotswand waarin zij voedselvoorraden opsloegen en hun doden bijzetten. Waarschijnlijk gebruikten deze mensen, die aan de voet van de rotswand hun dorpen hadden, bij gevaar de grotten ook als veilig toevluchtsoord. Van 1964 tot 1974 werden de grotten in de rotswand door een team onder leiding van professor J. Huizinga onderzocht. In

Afb. 1. Ligging van Sanga (zie rode ster).

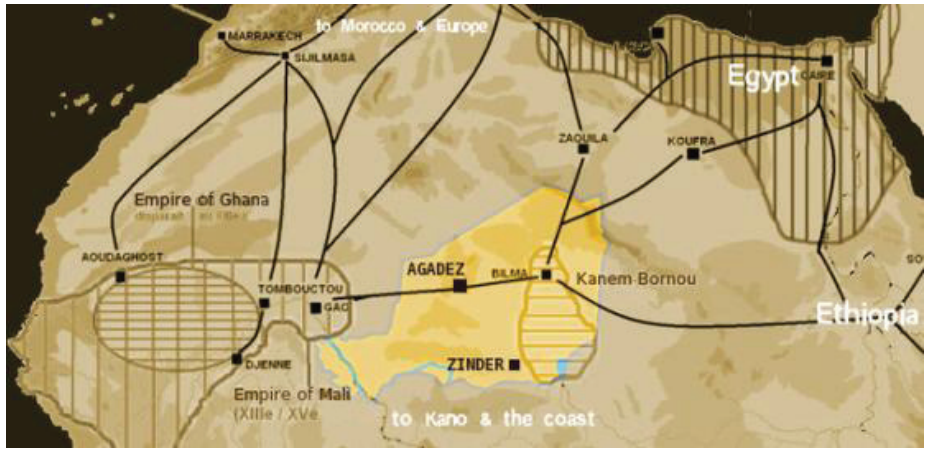

Afb. 2. Landkaart Mali met bodemvondsten.

een speciaal voor dit doel geconstrueerde ‘zilver-blinkende bol’ aan een stalen kabel werden de onderzoekers opgehesen om toegang te krijgen tot de heiligdommen van de Tellem. Aan de hand van C-14 monsters uit de wanden van de gebouwtjes konden deze worden gedateerd in de derde en tweede eeuw vóór Christus. Het gevonden materiaal in de grotten zoals beelden, maskers, kleding, sieraden, aardewerk, pijlen, bogen, manden en neksteunen, bleek echter jonger te zijn en gaf een datering tot in de vijftiende eeuw.

Bodemvondsten van pijpfragmenten

Thans wordt het plateau aan de voet van de rotswand en de vlakte bewoond door het ‘volk van de Dogon’. Toen de Dogon in de vijftiende eeuw het gebied van Sanga binnentrokken, vonden zij slechts restanten van het Tellem volk. De Dogon zijn bekend om hun kleurrijke, gemaskerde dansen en ceremonies, hun monumentale architectuur en een complexe levenswijze. Ze wonen in een vrij onherbergzaam maar prachtig rotsachtig gebied, dat graag door toeristen bezocht werd. Tegenwoordig wordt Mali geteisterd door een gruwelijke oorlog, die zich niets aantrekt van eeuwenoude culturen. Nederlandse blauwhelmen zijn al jaren in dit verscheurde land met een langdurende VN-missie. Toen, ten tijde van de expeditie voor het Tellem-onderzoek, was het nog vredig in Mali en scharrelde de fotograaf van de expeditie

Afb. 3. Historische handelsroutes door de Sahara die duidelijk laten zien dat Mali sterke relaties had met Marokko en Egypte.

Gerard Jansen in zijn vrije uren langs de oevers van de Bani, een zijrivier van de Niger. Hier verzamelde hij in de bedding van de rivier, vlak bij de plaats Djenné, enige fragmenten van pijpenkoppen die in 1975 in mijn collectie belandden. Ze zijn zeer waarschijnlijk door de Dogon gebruikt (afb. 2).

Al uit het begin van de 17de eeuw zijn er berichten over het roken langs de Westkust van Afrika. Zo merkte de Nederlander Pieter Marees daar de tabak al op in 1601.² De komst van tabak in Mali is vermoedelijk te danken aan Marokkaanse soldaten uit circa 1597. Ook waren er al eerder belangrijke handelsrelaties met Marokko, waar tabak al zeker in het laatste kwartaal van de 16e eeuw werd aangevoerd door Portugese en Spaanse zeelieden. (afb. 3). Ook waren er belangrijke handelsrelaties met Egypte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de pijpen in Mali afgeleid lijken te zijn van Ottomaanse types.³

Vijf steelfragmenten

De dunne, kwetsbare wand van de pijpenkoppen is, door verblijf in de vooral bij regenval onstuimige rivier, allang verdwenen. Wat rest zijn vijf driehoekvormige fragmenten gebakken klei met een gat. De gebakken klei is zandkleurig, het oppervlak is met abstracte ingekraste figuren versierd en daarna met terracottakleurig engobe afgewerkt. Oorspronkelijk waren deze pijpen nog gepolijst, waardoor ze een terra sigillata-achtig uiterlijk hadden. De fragmenten zijn stelen van pijpenkoppen waarin een roer van een ander materiaal werd gestoken. De bovenzijde van de steel waarin het gat is gestoken is bij alle vijf exemplaren vierkant en toont een ingekraste versiering (afb. 6c, 7c, 8c, 9c en 10c). Bekijken we de steel van de pijpenkop nauwkeurig dan zien we dat het fragmenten van twee verschillende pijptypen zijn. Twee exemplaren vertonen namelijk in de steel de uitholling van de binnenzijde van de ketel, waaruit blijkt dat de

Afb. 4a-b. Kopholte in het insteekgedeelte (type I).

Afb. 5a-c. Kopholte los van insteekgedeelte (type II).

Afb. 6a-c. Ingekerfde versiering, type I.⁴ H. 6,2 cm.

Afb. 7a-c. Ingekerfde versiering, type I.⁵ H. 4,4 cm.

ketel van dit type tegen de steel aanzat (afb. 4a-b). Bij de andere drie stukken wijkt het kopgedeelte van het insteekdeel en maakt hiermee een hoek (afb. 5a-c). Ook de versiering van beide pijptypes verschillen.

Pijptype I met de kop in het steelgedeelte

Het grootste fragment is 6,2 cm lang (afb. 6a-c). Het is versierd met ingekerfde strepen overlans, om en om opgevuld met ingeprikte sterretjes, dwars gezoomd met vier inkervingen met stippen.⁶ De vierkante bovenkant is geruwd en vertoont vier stippen rond de steelopening. Terra-kleurige engobe overdekt het geheel. Het andere fragment van dit type is een stuk kleiner, namelijk 4,4 cm. De versiering van de drie zijkanten bestaat uit twee toelopende ingekraste lijnen waarin rij-en stippen, gezoomd met vier ingekraste dwarslijnen met driehoeken en stippen (afb. 7a-c). De bovenzijde heeft arceringen met vier stippen rond het gat en terra-kleurige engobe.

Pijptype II

De fragmenten van het tweede steeltype zijn kegelvormig, waarvan het grootste exemplaar (3,7 cm) aan vier zijden is gearceerd en is voorzien van een engobe (afb. 8a-c). De smallere zijkanten van alle drie exemplaren hebben op een horizontaal gearceerde ondergrond een versiering van een tros bolletjes (afb. 8-10).⁷ Het kleinste exemplaar heeft aan één zijde ruiten met ingeprikte gaatjes en het vierkante bovineinde ingekraste ruiten met stippen (afb. 9a-c). Ook rond het gat aan de bovenzijde is een versiering met vier stippen. Een ander fragment van dit type is bedekt met een soort glanzende, izabelkleurige engobe (afb. 10c).

Datering en typologie

Volgens de vinder stammen de pijpfragmenten uit begin 1800. Maar het zou me niet verbazen dat de vondsten uit een eerdere periode (vanaf ca 1700) komen. Dit stemt

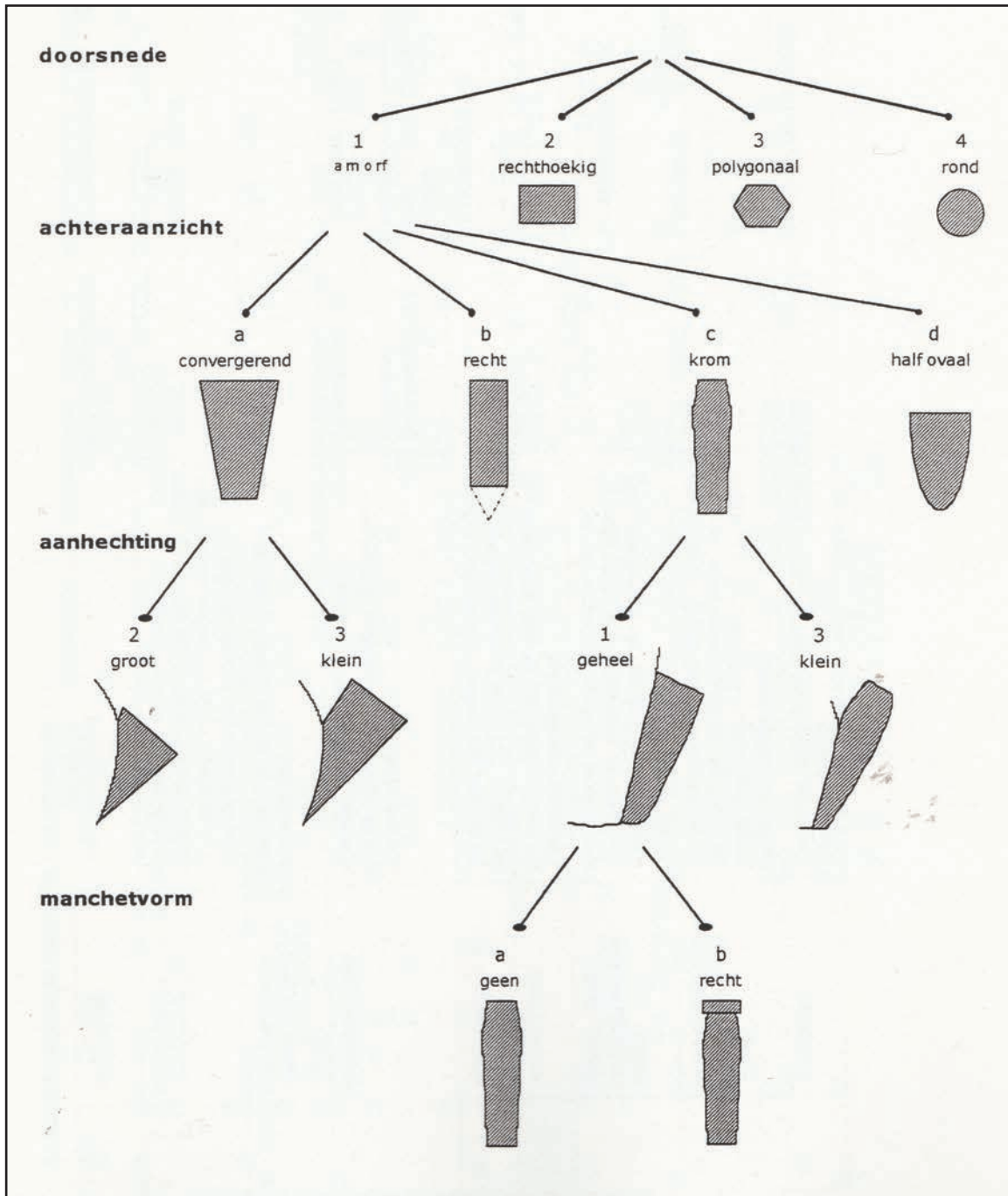
Afb. 8a-c. Zijversiering van cirkels en lijnen, type II. H. 3,7 cm.

Afb. 9a-c. Zijversiering van cirkels, lijnen en ruiten, type II.

Afb. 10a-c. Zijversiering van cirkels en lijnen, type II.

Afb. 11. Schematische weergave van de typologie van de stelen. Uit: Welling 1999, p. 53, Fig. 29.

overeen met de typologie en de datering van overeenkomstige pijpentypen die gevonden zijn bij opgravingen in de inlandse Delta tussen Djenné en Mopti en de kleine opgraving bij Ladekouna op de westelijke oever van de rivier Bani. Het gaat daarbij om pijpen van de Bamana of Bambara uit het midden van Mali.⁸ De door Welling gegeven typologie maakt dat een datering van de in dit artikel gepresenteerde vondsten, na 1700 aannemelijk is. Ook zijn deze pijpen vermoedelijk van voor 1818 toen de tabak door moslimfundamentalisten in dit gebied verboden werd.⁹ De typologie van Welling is gebaseerd op de vorm van de steeltypen en staat los van regionale typen versieringen.¹⁰ Uit het overzicht van de Malinese pijpen

van Daget en Ligiers wordt echter wel duidelijk dat de pijpen die in dit artikel worden beschreven van een type zijn dat slechts in een beperkt deel van Mali rond Djenné voorkomt.¹¹ In afbeelding 11 is de typologie van Welling weergegeven. De in dit artikel voorgestelde fragmenten vallen in de typen 1.c.1.a (hier type I) en 1.c.3.a (hier type II). De in dit artikel getoonde pijpen komen uit een gebied dat circa 150 km ten noordoosten ligt van het gebied waarvoor Welling de verspreiding van zijn steeltype 1.c.1.a aangeeft.¹²

Ook met pijpen die in Djenné gevonden zijn, zijn veel overeenkomsten gevonden, zowel qua typologie als ook qua versieringen.¹³ Zowel de versieringen met bolletjes

en cirkels, de Y-vormige versieringen met puntjes en de netvormige versieringen zijn daar ook aangetroffen. Ook zijn er met sommige in Timboektoe gevonden pijpen overeenkomsten, maar minder dan met de pijpen uit Djenné.¹⁵

Misschien komt er ooit, als de rust in dit oorlogsgebied is weergekeerd, meer materiaal beschikbaar voor verdere studie, dat meer licht kan werpen op de evolutie van de Afrikaanse pijp, want ook in Afrika heeft het roken en de pijp een ontwikkelingsgeschiedenis doorgemaakt.

De pijpfragmenten in afbeelding 4 t/m 10 bevinden zich in de collectie van Piet Smiesing, foto's Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Bedaux en Haan, 1975.
- 2 Welling, 1999, p. 15.
- 3 Ozanne, 1969. Uit een kroniek uit Timboektoe uit 1597. Zie ook Daget en Ligiers, 1962, p. 13 en Stam, 2016, p. 205. Noord-Afrika maakte in die tijd deel uit van het Ottomaanse Rijk.
- 4 De versiering op Afb. 6a-b komt sterk overeen met de versieringen van de bij Welling, 1999 op blz. 110 afgebeelde steel (nr. 4).
- 5 De versiering op Afb. 7a-b is een Y-vormige versiering vergelijkbaar met de steel bij McIntosh, e.a., 2003, p.19 (plate 1)
- 6 McIntosh, e.a., 2003, p. 185 geeft een typologie van de verschillende gebruikte versieringen
- 7 Vergelijkbaar met de op blz. 196 bij McIntosh, e.a., 2003 afgebeelde pijp (plate 1 and 2)
- 8 Welling, 1999, p. 53 en Welling, 2000/2001, p. 94.
- 9 Welling, 2000/2001, p. 97. McIntosh, e.a., 2003, p. 174 geeft aan dat al in 1828 er in Djenné weer tabak uit Europa werd aangevoerd. Het is dus de vraag of de einddatering van de pijpen uit Mali conform de door Welling aangegeven eindhorizon juist is. Daget, Ligiers, 1962, p. 42 geven wel een einddatering in 1818 voor de pijpen uit Djenné en omgeving.
- 10 Welling, 1999, p. 52 en 53.
11. Zie bijvoorbeeld Daget, Ligiers, 1962 p. 19, 22, 24, 33, 47, 48.
12. Welling, 1999, p. 117.
13. McIntosh, e.a., 2003.
14. Ook Daget, Ligiers, 1962, laten op blz. 42 tot 45 voorbeelden zien van pijpen met versieringen van dezelfde types.
15. Clague, 2000, plaat 9, 21.

Literatuur:

- Bedaux, R., H. Haan, 1975. *Tellem. 10 Jaar onderzoek in West-Afrika*, Utrecht.
- Clague, A., 2000. 'An analysis of tobacco pipes from Timbaktu: origins and social use'. B.A. thesis Honours School of Ancient History and Archaeology at the University of Manchester.
- Daget, J., Ligiers, Z., 1962. 'Une ancienne industrie malienne: Les pipes en terre'. *Bulletin de l' I. F. A. N.* T. XXXIV, sér. B, nos 1-2, p. 12-53.
- McIntosh, S. K., D. Gallagher, R. McIntosh, 2003. 'Tobacco pipes from excavations at the Museum site, Jenne, Mali'. *Journal of African Archaeology* Vol. 1 (2), p. 171-199.
- Ozanne, P., 1962. 'Notes on the early historic archaeology of Accra'. *Transactions of the Historical Society of Ghana* 6, p. 51-70.
- Stam, R. D., 2016. De betekenis van de Goudse pijp in de handel met de Ashanti en gouden Ashanti pijpen in de 19e eeuwse politiek. *Jaarboek 2016 PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen*, p. 203-215.
- Welling, M., 1999. *Pijp en Tabak in West-Afrika. Een archeologische studie naar Malinese kleipijpen*. Afstudeerscriptie Universiteit Leiden.
- Welling, M., 2000/2001. 'On the significance of local clay pipes for African archaeology: Presenting new finds and a typo-chronology from Mali'. *Newsletter department of Pottery Technology* 19-19, p. 83-116.

Naschrift

In de collecties van Ruud Stam en de voormalige collectie van Felix van Tienhoven komen ook pijpen uit Mali voor, die, doordat deze compleet zijn, een goed beeld geven van de vormgeving van dit soort pijpen, ook al zijn deze pijpen, vermoedelijk niet afkomstig uit het gebied waar de pijpen opgenomen in dit artikel vandaan komen. Beide door Piet Smiesing beschreven basistypen zijn vertegenwoordigd in de afgebeelde pijpen. Daarom zijn als aanvulling op dit artikel foto's van deze pijpen opgenomen.

Afb. 13a-c. Een pijp uit Mali zonder versieringen. Deze pijp is van een ander type (type 1.c.3.b. van Welling) en vermoedelijk eveneens uit de 18de eeuw. Collectie Felix van Tienhoven, foto's Bert van der Lingen.

Afb. 12. Pijpen uit Mali. Collectie Ruud Stam, foto Arjan de Haan.

De pijpen zijn waarschijnlijk tussen 1700 en 1800 te dateren. De bovenste pijp heeft geen versieringen en heeft een hoogte van 7,4 cm. De middelste heeft aan de zijkanten van de steel een versiering met rijen heel minieme streepjes en heeft een hoogte van 5,4 cm. De onderste pijp is vermoedelijk ook uit dezelfde periode, maar stemt niet overeen met de twee typen uit de collectie van Piet Smiesing. De hoogte van deze pijp is 4,2 cm en laat op de steel een versiering met rijen puntjes zien.

Afb. 14. Pijp uit Mali die met stippellijnen versierd is op zowel de ketel (horizontaal) als de steel (vertikaal). Hoogte 6,9 cm. Datering 1700-1800. Collectie Ruud Stam, foto Arjan de Haan.

English summaries

Bodemvondsten van pijpen uit Mali / Pipe finds from Mali

Piet Smiesing

Already in the early 17th century there are reports of smoking along the West Coast of Africa. In this paper a small collection of clay pipe fragments from Mali is discussed. Finds of clay pipes and publications from Africa are not abundant and there is still a lot of research in this field to be done. The pipes in this paper were collected in the 1960s and 1970s along the river Bani not far from the city of Djenné. This is the same period that Dutch archaeologists did extensive research in the area.

